

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО: ПОШУКИ ВТРАЧЕНОГО МИРУ

Більша частина життя та діяльності одного з найвідоміших королів Речі Посполитої Яна ІІІ Собеського (1674—1696) пов'язана з Україною. Адже майбутній “звитяжець Відня” народився в м. Олеську, що на Львівщині. На Західній Україні пройшло його дитинство та становлення як державного і військового діяча Польщі, він добре знав українську (“козацьку”) мову, культуру, звичаї і традиції українців. Саме на території України у 50-х — першій половині 90-х років XVII ст. він, перебуваючи на різних посадах, воював з козацькими військами гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка, підтримував тісні стосунки з урядами П. Тетері, М. Ханенка, Є. Гоголя, С. Куницького, А. Могили. Тут він перемагав багатотисячні турецькі армії і татарські орди. З іменем Я. Собеського пов'язана історія таких українських міст і містечок, як Львів, Кам'янець-Подільський, Хотин, Яворів, Бар, Бучач, Зборів, Злочів, Журавно, Жванець, Кальник, Калущ, Могилів, Немирів, Підгайці, Підгірці, Тереховля, Умань, Чуднів та багатьох інших ¹.

В останній чверті XVII ст. польський уряд робив усе можливе для втілення у життя основних своїх зовнішньополітичних планів, а саме відвоювання Правобережної України в Османської імперії, що дало б змогу поліпшити власне становище за рахунок економічного потенціалу українських земель. Не останню роль у здійсненні планів королівської влади щодо Правобережжя мало відіграти українське козацтво, адже в тогочасних джерелах Україна називалася не інакше як “козацька земля” (“Uscaina terra Cosaccorum”) *. Вже 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягнувся на угоді з шляхтою, в якій зобов'язався дотримуватися мирних договорів й трактатів, укладених його попередниками з монархами інших країн, лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути “втрачені землі України і Поділля” ². У ній зазначалося, що король повинен відвоювати правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України проводити переговори з московським царем. За твердженнями вітчизняних і зарубіжних істориків, на той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від неї Кримським ханством — для кожної з цих країн опанування terra Cosaccorum було основним геополітичним завданням того часу ³.

Напрямки зовнішньополітичної діяльності Яна III Собеського вже висвітлені в працях, присвячених життю та діяльності цього короля Речі Посполитої. У польській історіографії до них слід віднести доробок Л. Рогальського, Т. Корзона, К. Піварського, В. Конопчинського, Я. Волінського, Л. Подгородецького, К. Матвійовського, З. Вуйціка, а також збірники наукових праць, де вміщені розвідки інших сучасних істориків Польщі⁴. Окремо виділимо дослідження “Собескіани” австрійськими, американськими, англійськими, голландськими, німецькими, шведськими, швейцарськими та французькими вченими XIX—XX ст., серед яких назвемо монографії Б. Ямінського, А.-С. Камінського, Й. Мортон, Г. Койера, Г. Лохнера, Ф. Бірнбаума, О. Форст де Батаглії, Н. Салванді⁵.

“Українську” політику польського короля певною мірою висвітлено у праці Я. Волінського, де акцентувалася увага в основному на місці України у планах Речі Посполитої під час перших років правління (1674—1675) ще не коронованого Яна Собеського⁶. Крізь призму козацько-шляхетського конфлікту на Правобережній Україні дослідив заходи королівського уряду у другій половині 80-х — першій половині 90-х років XVII ст. інший польський історик Я. Перденія⁷. Грунтовним висвітленням польсько-російських та польсько-турецьких тогочасних взаємовідносин і місця в них України відзначається доробок З. Вуйціка⁸. Окремі проблеми українсько-польських взаємовідносин 70—90-х років XVII ст. досліджували Ф. Равіта-Гавронський, Ч. Хованець, Т. Урбанський, Я. Віммер, М. Яворський, Д. Колодзейчик та інші⁹.

З різних причин нині в українській історіографії ще немає жодної монографічної праці, в якій висвітлювалися б стосунки Речі Посполитої та Української козацької держави (у вигляді Війська Запорозького, яке презентувало державні інституції України як на Лівобережжі, так і Правобережжі) в другій половині XVII — на початку XVIII ст., зокрема, у період правління Яна III Собеського. Про це писали В. Смолій та О. Головка у вступній статті до збірника наукових праць “Україна і Польща в період феодалізму”, який побачив світ ще у 1991 р.¹⁰. Досі ці відносини досліджувалися головним чином крізь призму українсько-польської боротьби, яка продовжувалася протягом усього вказаного вище періоду. Цим аспектам присвятили свої праці В. Антонович, О. Єфименко, В. Волк-Карачевський, В. Дядиченко, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Степанков¹¹. Разом з тим взаємовідносини між королівським та гетьманським урядами були набагато складнішими і багатограннішими, про що, зокрема, писали М. Андрусак, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, В. Степанков, В. Заруба, Т. Чухліб, В. Станіславський¹².

Використовуючи дослідження попередників та нові документи і матеріали з архівосховищ Польщі й України, робимо спробу розібратися у складних тогочасних реаліях Речі Посполитої та Української козацької держави. На той час остання мала поліцентричний устрій і складалася з двох автономних структур — правобережного та лівобережного Війська Запорозького (або Правобережної та Лівобережної Гетьманщини)¹³. Окремий статус у межах українських земель мало своєрідне військово-політичне утворення — Запорозька Січ (“Військо Запорозьке Низове”). Отже, східноєвропейська політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування цих трьох політичних центрів, була багатоплановою і враховувала поліваріантну специфіку українського державно-політичного устрою.

“При кому козаки, при тому й залишається Україна”,¹⁴ — саме таким принципом (а це його власні слова) керувався протягом усього періоду свого правління польський король Я. Собеський. Ще будучи великим ко-

ронним гетьманом (1667— 1674 рр.), він виявив себе політиком, який добре розбирається в “українсько-козацькій проблемі”. Його вмiла політична і збройна боротьба з гетьманом П. Дорошенком та султаном Мехмедом IV за право володіння Правобережною Україною стала однією з основних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої. “Гетьман П. Дорошенко, який став на чолі Правобережної України, постановив незалежити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції”¹⁵, — зазначав З. Вуйцік, і саме проти цього вела боротьбу польська влада.

У лютому 1675 р., після того як в Україні і Польщі поширилася чутка (що невдовзі виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства, в якому виклав власне бачення причин політичного й економічного занепаду Правобережної України: “Мушу визнати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чий гроб і могили, якщо не батьків або дітей Ваших за ніщо погублених? Чия залишилися пустеля, якщо не запроторених, мов бидло, в неволю душ християнських?”¹⁶. Король закликав українців повернутися під його протекцію й обіцяв забути про їхню попередню “зраду”. Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Згодом, незважаючи на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський призначив наказним гетьманом Подільського та Могилівського полків полковника Є. Гоголя (квітень 1675 р.). Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком, який прагнув утвердити на Правобережжі інститути Української держави. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим були й інші причини формування королівським урядом покірної йому козащини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол в Османській імперії Й. Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар встановити у Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських¹⁷. Звичайно, це були лише передбачення дипломата, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і в наступні роки.

З кінця 60-х років серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні знову стає Османська імперія. “Річ Посполита сама не вистойть без самопалів козацьких”, вона “не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманим військом”, “король все зробить для козаків, аби пішли під його руку” — такі судження були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської¹⁸. При цьому панівні кола Польсько-литовської держави пам’ятали про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. “Затягнув Стефан Баторій 6000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали...”¹⁹, — згадував чернігівський воєвода С. Беневський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти свідчили про її намагання повернутися до тих правових норм, що регулювали взаємовідносини між українським козацтвом і королівськими урядами напередодні революційних подій, які розпочалися у 1648 р.

Про велике значення, яке у той час надавала Україні польська еліта, свідчило багато фактів. Серед них — картина французького художника “В’їзд Яна III на коронацію до Кракова” (“Апофеоз Яна III”), датована 1675 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким у вигляді танцюючих дівчат подаються алегорії Польщі, Литви та України і підпис — *Invicto Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc* ²⁰.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. При королівському сприянні нобілізується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. За рішеннями сейму козакам надавалося право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), виплачувалися певні суми з коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати чотиритисячне військо для боротьби проти турецької армії.

Після укладення Журавницького перемир’я 1676 р. між Варшавою і Стамбулом політична ситуація на Правобережжі змінилася. Відповідно до цього король був змушений змінити деякі акценти у своїх заходах щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стала нейтралізація діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. за допомогою турків почав закріплюватися на Брацлавщині і Південній Київщині. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до султана з проханням, щоб Хмельницький не вживав титулу “князь Малої Русі — України”. Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Ю. Хмельницькому права на володіння частиною Правобережної України стали, поряд з іншими, економічні інтереси великих магнатів у регіонах, на які претендував “турецький” гетьман. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив секретний документ, який у шифрованому вигляді був надісланий великому послу у Стамбулі Я. Гнінському. Польський дипломат мав “випрошувати” у Мехмеда IV землі для польських магнатів: “Язловець для обозного коронного..., для маршалка надворного Меджибіж чи, принаймні, Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами..., для К. Вишневецького, воєводи Белзького, — Чорний острів, для князя, гетьмана, великого воєводи Краківського — Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана, польного воєводи Руського — Богуслав, Білу Церкву...” ²¹.

Згодом дипломатичні функції у Туреччині виконував С. Процький. 17 квітня 1679 р. король наказав йому звернутися з протестом до Мехмеда IV, “щоб Хмельницький, бажаючи України, старинних воєводств хай не узурпує..., огнем і мечем не грозить” ²². Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те, що турецька сторона, по суті, зігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінив тактику. За його дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський митрополит Й. Шумлянський, щоб умовити Ю. Хмельницького прийняти протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул, Україні передбачалося надати рівні політичні права з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським, а також не переслідувати православних ²³. Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним маневром, тому не мала успіху і лише погіршила польсько-турецькі відносини.

У квітні 1680 р. Ян III Собеський скаржився М. Радзивілу, що Ю. Хмельницький має намір оволодіти Білою Церквою, зазначаючи, що,

“коли нам до війни прийде з турками, буде то не останній раз, що той лотр не тільки комендантові нашому, але й нам так буде грозитися”²⁴. У цей час польський король неодноразово заявляв, що відповідно до положень Бучацького, Журавненського і Константинопольського (ратифікованих 1678 р. у Константинополі журавницьких статей) договорів Правобережна Україна має належати козакам (“Ucraina Cosacis cedat”)²⁵. Саме тому, на його думку, Порта не могла втручатися у справи України, бо сама віддавала її козацьким гетьманам. Звичайно, у даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували під керівництвом Є. Гоголя і служили Польщі. Отже, за логікою Яна III Собеського, Правобережжя (принаймні та його частина, що перебувала під владою українського гетьмана) повинно було прийняти його протекцію.

Спустошливі походи турецьких військ, “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679—1680 рр. призвели до значного зменшення кількості козаків у регіоні. Крім того, період функціонування “польської” козацької організації Правобережної України (1679—1683 рр.) досить слабо відображений у джерелах. Відомо, що у цей час “старшими” (але не гетьманами!) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польський уряд призначав представників козацької старшини — генерального суддю Мирона, полковників О. Урбановича та М. Булигу, а також київського стольника К. Ласку²⁶. У постанові сеймика Волинського воєводства від 3 грудня 1680 р. зазначалося, що “Асигнація й. м. п. Олександра Урбановича, полковника й. м. п. війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому (сеймику. — Т. Ч.), була виплачена”²⁷. На такому ж сеймику, але вже наступного року вказувалося, що “ребелія” козацька у Київському воєводстві триває — козаки всілякими способами намагаються позбавитися польського підданства²⁸.

У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що “... його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків”²⁹. Київські посли повинні були вимагати на сеймі, щоб “...кілька тисяч козаків під Миронем були локовані в королівських і духовних добрах”³⁰. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 злотих і “пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 злотих”³¹. Разом з тим король видавав т.зв. “приповідні листи” представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом В. Антоновича, набрані відділи “зберігали тільки ім’я козаків”³². Загони під керівництвом полковників-шляхтичів П. Тишецького, К. Лончинського, К. Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького головним чином не обороняли Правобережжя від татарських набігів, а грабували місцеве населення.

Велике занепокоєння варшавських кіл викликала звістка про передачу “турецької” частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці. В інструкції королівському послу в Москві від 14 жовтня 1681 р. вказувалося, що “Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов’янські народи завоювати, а потім і цілу Європу (виділено нами. — Т. Ч.)”³³. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку надавав польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму звинувачували свого короля в тому, що він часто приймає козацькі посольства і не розповідає першим про зміст цих переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, навіщо Речі Посполитій потрібно підтримувати зв’язки з українськими козаками. Як приклад він назвав Хо-

тинську битву 1621 р., "...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000" ³⁴.

Відчуваючи наближення неминучого конфлікту з Османською імперією, Ян III Собеський активізував свої дії у справі вирішення "козацького питання". У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися основні сили правобережного козацтва, направляється нобілітований козацький полковник В. Їскрицький, який перед тим деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя у 1679 р. понад три роки не мали гетьмана, щоб вони зібралися на раду і вирішили, чи можуть допомогти польському королю в боротьбі проти "бусурманів". У свою чергу, той обіцяв відновити всі "прадавні вольності і привілеї", подбати про рівноправність православної віри тощо ³⁵. Такі ж обіцянки віз до білоцерківського козацтва священник Заремба ³⁶. В інструкціях короля нічого не говорилося про те, що Правобережжя має управляти український гетьман, і не накреслювалося планів відновлення автономії України. Відомий польський історик З. Вуйцік зазначав, що Ян III Собеський у цей час не запропонував будь-якого плану автономії України, не говорячи про розв'язання "українського питання" на основі положень Гадяцького трактату 1658 р. ³⁷

Крім того, митрополит Й. Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським відрядив з королівськими листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного. Вони мали агітувати козаків лівобережних полків за перехід на службу до польського короля. Зокрема, в універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під владою козаків, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також зазначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх "з дитинства любить" і завжди буде захищати. Щоб привернути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити знущань польської шляхти над посполитими ³⁸. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров'я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої лави, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького й немирівського старосту С. Куницького, який за королівським наказом здійснив взимку 1683—1684 рр. похід на турецько-татарські володіння у Молдавії, Буджацьку та Білгородську орди ³⁹. Ця операція стала одним з епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на "християнський світ" Центральної та Східної Європи. Разом з тим польський король намагався використати успіхи козацьких військ у власних дипломатичних інтересах. У січні 1684 р. він наказав своїм послам у Московській державі, щоб ті використали звістку про перемогу Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів, аби вони пішли на поступки під час укладення майбутнього польсько-російського договору ⁴⁰.

Одночасно Ян III Собеський використав потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо у "післявіденському" переможному поході до Угорщини і Словаччини та

битвах під Парканами, Остригомом, Щециним (вересень—грудень 1683 р.) й витісненні військ Османської імперії з цієї частини Європи ⁴¹. Ще 19 квітня 1683 р. в інформації про засідання сенатської комісії у Варшаві повідомлялося, що “козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох” ⁴². Згодом, отримавши фінансову допомогу від папи римського Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати тритисячне козацьке військо. 16 липня коронний гетьман С. Яблоновський видав “приповідний лист” на вербування козаків полковнику М. Булизі, який у середині серпня мав прибути до Львова ⁴³. Загальне керівництво набором козаків було доручено шляхтичу Й. Менжинському. Саме йому видали певну суму грошей (майже 30 000 ліврів) для “затягу” українського війська ⁴⁴. За планом короля козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися основні сили Речі Посполитої для здійснення походу під Відень, але українці в силу різних обставин запізнилися. “Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю”, — писав Ян III Собеський Інокентію XI наприкінці серпня ⁴⁵.

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського — ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької короги. “...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п. Менжинський сидить ще зі своїми (козаками. — Т. Ч.) у Львові, як сам пише”, — повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай ⁴⁶. 12 вересня об’єднані війська Яна III Собеського та князя Кароля V Лотарингського перемогли багатотисячну армію турецького візира Кари-Мустафи і визволили Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчив такий запис короля: “...турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!” ⁴⁷. Останні слова король написав, коли був вкрай незадоволений неприбуттям до Відня основних козацьких сил.

24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за “козацьким затягом”, повідомляла чоловіку, що Менжинський набрав лише 1,5 тис. козаків ⁴⁸. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які рушили в напрямку Будапешта, приєдналися полки Я. Ворони і Й. Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю — ?) наказувалося йти “звичайною дорогою за другими” ⁴⁹.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти “язика” на другому березі річки, що спричинило невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що “простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати” ⁵⁰.

Однак незабаром до польської армії приєдналися “правдиві” козацькі полки М. Булиги, Семена (Палія — ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися при облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). “А вони (козаки. — Т. Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу”, — так описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці ⁵¹. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”, — писав інший свідок участі українських полків у “післявіденському” поході польської армії Я. Пасек ⁵².

Щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, король ініціював складання окремих компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького. Нам відомі списки 1683, 1689, 1694, 1695 рр.⁵³ Виплату козакам Правобережної України певних грошових сум засвідчували “Ординації плат”. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництвом польського уряду від папи римського. Згідно з першим списком, що називався “Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року”, козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киїляна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7 312 злотих⁵⁴. Інша “Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого зятягненого” свідчила, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267 599 злотих⁵⁵. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чол., М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім’я не було занесене у список) — по 400 чол. 13 грудня відбулася ще одна виплата п’ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) під командуванням С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького⁵⁶. Ці виплати одержали лише козацькі підрозділи, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська.

“Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам”, — неодноразово заявляв польський монарх⁵⁷. Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву і печатку з “гербом старожитнім України” (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення їх правобережному гетьману С. Куницькому⁵⁸. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника — А. Могили (1684—1689). Після смерті останнього вони потрапили до коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав їх вручити новопризначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)⁵⁹.

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених “Супліках” були такі вимоги правобережного Війська Запорозького до польського короля: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати “прадавні вольності і права” козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у “козацькі” справи; 4) надати Білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана⁶⁰. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, зокрема, щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами Немирівської та Білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповів, що з елекцією на посаду митрополита треба зачекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а “митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони”⁶¹. Він обіцяв “що-небудь” зробити для поліпшення козацьких прав і вольностей. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося “з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — *Т. Ч.*) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...”⁶². Справа про заборону шляхті пере-

шкоджати становленню козацьких структур була відкладена до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, запевняв Ян III Собеський, були направлені у Львів і Полонне. Щодо інших вимог, то якщо уродзонний гетьман, як і Військо Запорозьке, “милість батьківську узнавати завжди будуть..., король буде ставитися до них прихильно”⁶³. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684—1685 рр., які у межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. змушували її уряд шукати екстенсивні шляхи для свого розвитку, підкоряючи все нові території. Виношуючи плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії, польський король намагався використати перемогу в майбутніх битвах для зміцнення своїх позицій, заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою, але фінансова криза в ній не давала змоги утримувати велике боездатне польське військо. Тому черговий раз польська влада звернулася за допомогою до козацтва, яке задовольнилося меншою оплатою своїх послуг, ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що успішне вербування козацьких полків тісно пов’язане з правовим розв’язанням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король дозволив правобережному козацтву колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами, за умови визнання ним **“протекції нашої і Речі Посполитої”** (виділено нами. — Т. Ч.)⁶⁴. Згодом Ян III Собеський конкретизував свій дозвіл — козацтво може оселятися у межах території “...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирини, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані”⁶⁵. Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну у той період збігалися з прагненням козацтва заселити втрачені раніше “дідичні” землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що призвело до виникнення великих непорозумінь між українцями та поляками у наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавалися головним чином у межах т. зв. королівщини. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що у другій половині 40-х — на початку 70-х років становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П. Дорошенком королівський уряд не мав змоги ефективно управляти цими землями. Саме тому вони надавалися для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що спричиняло постійні конфлікти між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розмішуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. (наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належав київському біскупу А. Залуському).

На заклики короля до правобережного Подніпров’я прибули тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На засіданні сенатської комісії у грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого “за-

тягнення” козацького війська⁶⁶. На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції для козацтва Правобережної України, в якій підтверджувалося його право на володіння подніпровськими землями⁶⁷. Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі надавалося право видавати “приповідні” листи на формування нових полків козацькій старшині (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору принесла результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом Могилою, полковниками С. Палієм, А. Абазином, З. Іскрою та Гришком (приблизно 3000 чол.) взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом С. Яблоновського⁶⁸. Про це свідчив “Щоденник...”⁶⁹ великого коронного гетьмана Речі Посполитої, в якому розповідалося про похід польських та козацьких підрозділів на Буковину, в Молдавію й Волощину у 1685 р. 29 вересня, переправившись через р. Прут, війська Яблоновського підійшли до с. Боян. Тут був створений табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3 тис. українських козаків і 2 тис. литовців⁷⁰. Ранком 1 жовтня майже 30 тис. татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії Ст. Яблоновського. Саме там розміщувалися козаки під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників С. Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск переважаючих сил противника, козацькі полки після тригодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу підійшли литовські хоругви, після чого фронт знову вирівнявся. Відбивши ворожу атаку, українці перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, “Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішо з кільканадцятьма козаками за татарами”⁷¹. Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися серед переважаючих сил противника, а тому п’ятеро козаків потрапили в полон, решта ж під керівництвом Гришка відступила, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички⁷².

Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загони у районі Кам’янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. У другій половині 1686 р. козацькі полки Правобережної України (чисельністю майже 2 500 осіб) взяли активну участь у черговому наступі армії Речі Посполитої, який очолював визнаний у Європі полководець Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. “Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря..., постановив завтра рушити на Бессарабію...”⁷³, — розповідав 5 серпня про плани уряду Речі Посполитої посол Венеції у Польщі Альберті. Незважаючи на те, що Ян III Собеський вже не був тим “Собеським з-під Хотина і Відня”⁷⁴, а його армія не здобула у цьому поході переконливих перемог над турками і татарами, все ж і тут козацькі полки з Правобережної України відзначилися під час локальних сутичок з ворогом. За підрахунками істориків, у Молдавському поході 1686 р. загинуло приблизно 300 козаків⁷⁵. Правобережне козацтво взяло також активну участь у останній спробі Речі Посполитої відвоювати у турків це дунайське князівство (1691 р.)⁷⁶.

Королівський уряд підтримував також самостійні бойові операції козацьких ватажків проти турків і татар⁷⁷. Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який виконував посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старши-

ною. З 1683 по 1692 рр. ним був хелмський каштелян С. Друшкевич, а згодом, з 1693 до 1699 р., — регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження щодо козацтва Правобережної України було надано великому коронному гетьману С. Яблоновському (1682—1702), що був водночас руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших представників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх одному з полковників 16 квітня 1689 р., перебуваючи в своїй резиденції у Вільянові: “...Молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконтенування послали від нас з козаками, які язика привели. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтенувати”⁷⁸. 24 жовтня 1690 р. у листі до белзького воєводи король вказував на потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його “свавільну” поведінку: “...Їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують, і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; **неповернення збитків — менша шкода, ніж ввести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай**” (виділено нами. — Т. Ч.)⁷⁹. Саме такими мотивами керувався Ян III Собеський, отримуючи протягом першої половини 90-х років численні скарги на козаків від шляхти Київського, Брацлавського та Волинського воєводств і практично не реагуючи на них.

Щоб заохотити козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями і поселеннями. Зокрема, навесні 1687 р. наказний гетьман М. Булига приймав у володіння частини сіл Геєвичі і Жолони Овруцького повіту⁸⁰. Наступного року полковник С. Палій отримав від короля привілей на с. Романівку, що знаходилося у Білоцерківському старостві⁸¹. Відомо, що й інші козацькі керівники одержали привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Типовою для королівської політики щодо правобережного козацтва була історія з ув’язненням білоцерківського полковника С. Палія. На початку жовтня 1689 р. виник конфлікт між ним та наказним гетьманом Гришком, внаслідок чого комендант Немирівської фортеці заарештував полковника. Провівши кілька місяців у в’язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. “...З-під варті зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у в’язниці. — Т. Ч.) випущено, за наказом Вашої К.М..., з Немирова з-під варті пішки і без риштунків”, — писав С. Палій до Яна III Собеського⁸². Згодом польський король наказав повернути козацькому полковнику не тільки “риштунки”, але й дозволити йому знову влаштувати свою резиденцію у Фастові (до речі, на початку 1689 р. король хотів запропонувати Палію перенести свою резиденцію до Чигирина)⁸³.

Така ситуація була можлива в зв’язку з винятковими військово-організаторськими здібностями правобережного полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах з турками і татарами, захищаючи тим самим і південно-східні кордони Речі Посполитої. Невдовзі після звільнення С. Палія король повідомляв польського резидента у Москві, що “козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак пішли, другі нам тут вчора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське”⁸⁴. Тому Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Друшкевича, вибачаючи Палію політичні зносини з гетьма-

ном І. Мазепою та московським царем Петром І. Крім того, королівський уряд “заплющує очі” на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого⁸⁵. У 1692 р. король відрядив зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Він мав запропонувати С. Палію вибирати (!) протекцію одного з двох європейських монархів — короля Речі Посполитої чи царя Московської держави⁸⁶.

Такий “лібералізм” польського монарха був можливий з огляду на певне місце українського правобережного козацтва у геополітичних планах країн “Священної ліги” (куди з 1684 р., крім Польщі, входили Австрія, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. — Росія). В останнє десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з лівобережними українськими військами проти Кримського ханства, Буджацької та Білгородської орди. Типовими щодо цього були події, які відбувалися 1694 р. Наприкінці лютого козаки С. Палія разом з лубенським полком Л. Свічки спустошили татарські улуси навколо Кизикермена. У серпні того ж року правобережці (майже 1600 чол.) разом з сотнями київського полковника К. Мокієвського розбили загони татарського бея поблизу Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили спільний похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише дозволяв проводити такі спільні військові операції правобережних і лівобережних козацьких полків, але й всіляко сприяв їм. Королівський секретар Д. Вільчек писав 20 квітня 1695 р.: “Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви. — *Т. Ч.*) отримав, а саме брацлавський, чернігівський і переяславський, і з ними, або понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилося...”⁸⁷.

Існує велика кількість праць, автори яких акцентують увагу на певному “козакофільстві” короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського у надмірному “козакоманстві”. Не вступаючи у дискусію з цими дослідниками, зазначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва зумовлювався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов’язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. “Безперечно, козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом”, — писав ще у 1684 р. німецький дослідник Й. Мюллер, який одним з перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва⁸⁸. Разом з тим Ян III Собеський так і не зміг стабілізувати польсько-українські стосунки, що рік у рік погіршувалися з огляду на відсутність проекту розв’язання “козацької проблеми”, яка полягала у прагненні Війська Запорозького до незалежності від Польщі. Особливості політики уряду Яна III Собеського полягали в намаганні підпорядкувати “козацьку” колонізацію українських земель своєму контролю. З іншого боку, відносна слабкість державного устрою Польщі потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі.

⁸⁵ Skońka Cz. Śladami Jana Sobieskiego. Miejsca i zabytki związane z królem Janem III Śobieskim. — Gdańsk, 1998. — S. 172; Wyjciek Z. Jan Sobieski. 1629—1696. — Warszawa, 1994.

⁸⁶ Дослівно з латинської цей вислів перекладається “Україна — земля козацька”. Саме так її називали більшість іноземців, які подорожували чи перебували з спеціальною місією в Україні. Дане визначення також містилося на тогочасних мапах (Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; Сичинський В. Чужинці

про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; Н а л и в а й к о Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; Ч у н с з е в с к а - Н е н - п е л Т. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemcyw. — Wrocław, 1993 та ін.).

² W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 227.

³ Див., наприклад: С т е п а н к о в В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. — К., 1991. — С. 112—128; Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII — початок XVIII ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1995; К о п р е в а Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до “Вечного мира” 1686 г.). Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1952. — С. 20; Г а л а к т и о н о в И. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5—8; W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 244; К о л о д з і е j c z y k D. Rodole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 50—51; І н а л д ж и к Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400—1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 116—129 та ін.

⁴ R o g a l s k i L. Dzieje Jana III Sobieskiego. — Warszawa, 1847; K o r z o n T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674. — Kraków, 1898. — Т. I—III; P i w a r s k i K. Dyplomacja polska w czasach Jana III. — Warszawa, 1933; K o n o p c z y z s k i Wl. Polska a Turcja 1683—1792. — Warszawa, 1936; W o l i z s k i J. Kryl Jan III Sobieski. W 250-letnią rocznicę zgonu. — Warszawa, 1946; W o l i z s k i J. Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1960; P o d g o r o d e c k i L. Jan Sobieski. — Warszawa, 1964; P o d g o r o d e c k i L. Sobiescy herbu Janina. — Warszawa, 1981; M a t w i j o w s k i K. Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1976; W y j c i k Z. Jan Sobieski. 1629—1696. — Warszawa, 1983 (1994); Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1984; Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1992.

⁵ J a m i n s k i B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983; K a m i z s k i A.-S. Republik vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia. 1686—1697. — Cambridge, 1993; M o r t o n J. B. Sobieski, king of Poland. — London, 1932; C o y e r G. P. Historie de Jeen Sobieski, Roi de Pologne. — Amsterdam, 1761. — Vol. I—III; L o c h n e r G. W.-K. Über den Antheil Johann III Sobiesky's konigs von Polen. — Nürnberg, 1831; B i r n b a u m P. Johan Sobieskis svenska förbindelser 1674—1677. — Årsbok, 1950; F o r s t d e B a t t a g l i a O. Jan Sobieski kynig von Polen. — Zürich, 1946; S a l w a n d y N. A. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. — Paris, 1829. — Vol. I—III.

⁶ W o l i z s k i J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674—1675. — Warszawa, 1934.

⁷ P e r d e n i a J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Wrocław, 1963.

⁸ W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. — Wrocław, 1976; W y j c i k Z. Jan Sobieski. 1629. — 1696. — Warszawa, 1983; W y j c i k Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. — Warszawa, 1994.

⁹ R a w i t a - G a w r o n s k i F. Ostatni Chmielniczenko. KsiCzę kozacki 1640—1679. — Poznań, 1919; C h o w a n i e c Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mozdawii w 1686 r. — Warszawa, 1932; C h o w a n i e c Cz. Z dziejów powiedenskiej polityki Jana III // PrzeglCd Współczesny. — 1929. — Т. II; U r b a z s k i T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mozdawii. — Łwyw, 1907; W i m m e r J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983; J a w o r s k i M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1965. — Т. XI. — Cz. I; K o z o d z i e j c z y k D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994.

¹⁰ С м о л і й В. А., Г о л о в к о О. Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 6.

¹¹ А н т о н о в и ч В. Б. Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679—1714) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 1—197; Е ф и м е н к о А. Очерки истории Правобережной Украины. — К., 1895; В о л к - К а р а ч е в с к и й В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. — К., 1899; С е р г і е н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

¹² А н д р у с я к М. До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100. — С. 251—274; К р у п н и ц ь к и й Б. З історії Правобережжя

- 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 3—6; Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; С т е п а н к о в В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. — С. 112—128; З а р у б а В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993; Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996; Ч у х л і б Т. В. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Укр. іст. збірник. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 61—100; Ч у х л і б Т. В. Козацтво Правобережної України в політичних планах королівського уряду Речі Посполитої. 1674—1702 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 240—260; С т а н і с л а в с ь к и й В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686—1699 рр. // Укр. істор. журн. — 1998. — № 6. — С. 3—11.
- ¹³ Ч у х л і б Т. Козацький устрій Правобережної України... — С. 4.
- ¹⁴ Архів Головних Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД). Архів дому Радзивіллів (далі — АР.), від. III, кн. 1, арк. 124.
- ¹⁵ Historia diplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982. — Т. II. 1572—1795. — С. 183.
- ¹⁶ АГАД. Архів Замойських (далі — АЗ), № 3036, арк. 277—278; W o z i n s k i J. Kryl Jan III a sprawa Ukrainy 1674—1675. — S. 19; W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 29.
- ¹⁷ W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 257.
- ¹⁸ АГАД. АЗ, № 3036, арк. 257; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1888. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 14.
- ¹⁹ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 12.
- ²⁰ W i d a c k a H. Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1987. — S. 50.
- ²¹ АГАД. АЗ, № 3053, арк. 376.
- ²² Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів (далі — ВМ), ф. 123, арк. 270.
- ²³ З а м ы с л о в с к и й Е. Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. — СПб., 1888. — С. 36—37; W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 190.
- ²⁴ АГАД. АР, від. III, кн. 15, № 109.
- ²⁵ Там же, кн. 16, № 124, 126.
- ²⁶ Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 27.
- ²⁷ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 393.
- ²⁸ Там же. — С. 408.
- ²⁹ АГАД. Архів Публічний Потоцьких (далі — АПП), № 133, арк. 110.
- ³⁰ Там же, арк. 111.
- ³¹ Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 9.
- ³² А н т о н о в и ч В. Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1714). — С. 15.
- ³³ АГАД. АЗ, № 3053, арк. 297—298.
- ³⁴ Бібліотека університету Варшавського. Відділ рукописів, № 73, арк. 72.
- ³⁵ АГАД. АЗ, № 3036, арк. 252.
- ³⁶ Там же, арк. 261.
- ³⁷ W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 599.
- ³⁸ П а в л и ш е в Н. Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1878. — Т. 3. — С. 82.
- ³⁹ Ч у х л і б Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683—1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 314—332.
- ⁴⁰ Бібліотека закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (далі — Оссолін.), № 248/II, арк. 173—174; U r b a z s k i T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine... — S. 42.
- ⁴¹ Н і м ч у к І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — Львів, 1933. — С. 14; Ч у х л і б Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року?//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 78—84.
- ⁴² АГАД. АПП, № 162, т. 1, арк. 49.
- ⁴³ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 39; A n t o n y A. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. — 1881. — Т. IV. — S. 61.
- ⁴⁴ К а з і м і е р а М. Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 244; Н і м ч у к І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 14.

- ⁴⁵ Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. — Puzawa, 1830. — Т. 5. — С. 303.
- ⁴⁶ Helcez A. Listy Jana Sobieskiego do oony Maryi Kazimiry. — Krakow, 1860. — С. 382.
- ⁴⁷ Ibid. — С. 384.
- ⁴⁸ Kazimiera M. Listy... — С. 244.
- ⁴⁹ Listy do MaryheZki. — Warszawa, 1973. — Т. 2. — С. 241; Helcel A. Listy... — С. 156.
- ⁵⁰ Listy do MaryheZki... — Т. 2. — С. 257.
- ⁵¹ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 34.
- ⁵² Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gozlawic Paska. — Lwyw, 1923. — С. 329.
- ⁵³ Чухліб Т. В. Козацькі компути останньої чверті XVII ст., як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1994. — Вип. 4. — С. 27—31.
- ⁵⁴ АГАД, АЗ, № 31112, арк. 323.
- ⁵⁵ Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт.), № 2679, арк. 121—122; Чухліб Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? — С. 80.
- ⁵⁶ АГАД, Рахунки надворні, № 7, арк. 505; Wimmer J. WiedeZ 1683... — С. 412—413.
- ⁵⁷ Чарт., ф. 422, арк. 200.
- ⁵⁸ Оссолін., ф. 248/II, арк. 171.
- ⁵⁹ Там же, ф. 876, арк. 35; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 260.
- ⁶⁰ АГАД, АЗ, № 3053, арк. 325—327.
- ⁶¹ Там же, арк. 325.
- ⁶² Там же, арк. 326.
- ⁶³ Там же, арк. 326 зв.
- ⁶⁴ Там же, арк. 325 зв.
- ⁶⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 94.
- ⁶⁶ Чарт. Теки Нарушевича, 181, № 26, арк. 174; Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mozdawii w 1686 r. — С. 19.
- ⁶⁷ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 5. — С. 350.
- ⁶⁸ Pamiętni wprowadzenie wojska z ciesni Bukowienskiej J. W. pana St. Jablonowskiego. — Zamosh, 1745; Jonsak D. Zycie St. Jablonowskiego. — PoznaZ, 1866. — Т. 3. — С. 42.
- ⁶⁹ Dyaryusz prawdziwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wolyszech // Biblioteka starozytna pisarzy polskich. — Warszawa, 1844. — Т. V. — С. 241—261.
- ⁷⁰ Wagnier M. Stanislaw Jablonowski (1634—1702). Polityk i dowydca. — Siedlice, 1997. — С. 214.
- ⁷¹ Ibid. — С. 216.
- ⁷² Dyaryusz prawdziwej relacyi... — С. 242.
- ⁷³ Chowaniec Cz. Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mozdawii 1686 r. — С. 305.
- ⁷⁴ Wyjick Z. Jan Sobieski. — С. 383.
- ⁷⁵ Wimmer J. Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w II. 1690—1696 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1963. — Т. IX. — Cz. 1. — С. 218.
- ⁷⁶ Власова А. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII вв. — Кишинев, 1980. — С. 96—97.
- ⁷⁷ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, № 440, арк. 1—6.
- ⁷⁸ АГАД, АР, від II, № 1768, арк. 1—2.
- ⁷⁹ Оссолін, ф. 876, арк. 171—172; Андрусак М. Назв. праця. — С. 273.
- ⁸⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10.
- ⁸¹ АГАД, АПП, № 47, т. 2, арк. 141.
- ⁸² АГАД, АР, від. II, кн. 25, арк. 233.
- ⁸³ Там же, арк. 343; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII—XVIII w. — С. 79.
- ⁸⁴ Оссолін, ф. 876, арк. 148; Андрусак М. Назв. праця. — С. 272.
- ⁸⁵ Perdenia J. Op. cit. — С. 77—79.
- ⁸⁶ Оссолін, ф. 408/II, арк. 209—211.
- ⁸⁷ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 267.
- ⁸⁸ Мюллер Й. Історична дисертація про козаків... — Лейпціг, 1648 // Всесвіт. — 1988. — № 6. — С. 136.